

Bíos, alebo cultus? Nemecký rasizmus prvej polovice 20. storočia optikou vied o kultúre

Bíos or Cultus? German Racism as seen through the Perspective of Cultural Science

Miloslav Szabó

ABSTRACT The ideology of modern racism grew out of the 19th century political and economical crisis, as the newly emergent hierarchization of European societies depended upon earlier anthropological classifications and systems of colonialism. The decline of liberalism in the late 19th century confirmed this ideology, with its supposed impossibility of racial assimilation. In Germany, where racial boundaries were aligned with nationalism and antimodernism, a specific “religious” racism developed, one that defined “racial” distinctions largely in cultural rather than phenotypic terms. This was a tendency elaborated by thinkers such as Houston Stewart Chamberlain who in the interwar years inspired Nazi ideology and the so-called “racial psychology.” Chamberlain was also central for many critical analyses of modern racism, an overlap that hints at the diffusion of science and “mythology” into modern racial ideology.

KEY WORDS antisemitism, ethnic religion, Germany, nationalism, Nazi ideology, racial psychology, racism

Ideológia moderného rasizmu je konglomerátom myšlienok a teorém, ktorých spoločného menovateľa predstavuje úsilie legitimizovať mocenské stratégie reprezentantov etablovaných spoločenských formácií. Rasizmus 19. storočia vystupoval v pozitivistickom duchu, čo sa prejavovalo najmä snahami aplikovať exaktnosť a objektivizmus prírodných vied aj na sféru ľudskej spoločnosti, ktorej tradičné, hierarchické usporiadanie sa od čias Francúzskej revolúcie otriasalo v základoch. Úlohou rasistických utópií 19. storočia bolo reorganizovať sociálny „chaos“ opätovnou hierarchizáciou spoločnosti, obnovením pseudovedecky legitimizovaného, hierarchizovaného *poriadku* podľa vzoru európskych kolónií, kde sa ho „materským“ krajinám darilo udržiavať, ba tieto v 19. storočí ho ešte rozšírili a upevnili. Rasizmus vychádza z údajne nemenných psycho-somatických rozdielov medzi veľkými skupinami ľudí („rasami“), a principiálne odmieta možnosť ich „miešania“, teda *asimilácie*. Táto vo svojej najhlbšej podstate neokonzervatívna intencia predstavuje kvintesenciu rasistickej (či „racialistickej“) ideológie.¹

Sociální studia. Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, 4/2007. S. 81–92. ISSN 1214-813X.

¹ Väčšina definícií moderného rasizmu zdôrazňuje prvok hierarchie ľudských rás, a pritom akoby zabúdala na problém ich údajnej nezlučiteľnosti – „neasimilovateľnosti“ (Banton a Miles 1996, Frederickson 2003). Napríklad antropológ Ivo Budíl v polemike s tzv. „kontrarevolučnou“ interpretáciou rasizmu odopiera Arthurovi de Gobineauovi zaužívaný titul „zakladateľa“ moderného

Hoci rasistickí ideológovia 19. storočia vychádzali z klasifikácie ľudských rás formulovaných v 18. storočí, ich zámerom bola stratifikácia a hierarchizácia európskych spoločností, „ohrozovaných“ rovnostárskymi požiadavkami liberalizmu, socializmu a demokratickeho nacionalizmu. Antiliberalistické tendencie sa však neobmedzovali iba na reprezentantov *ancien régime* a od začiatku 19. storočia ovplyvňovali romantické koncepcie stredo európskych meštianskych i aristokratických nacionalistov, ktorí sa prostredníctvom vágneho, ale univerzálne znejúceho pojmu „rasa“ (prípadne „plemeno“) usilovali obhájiť svoje partikularistické nároky. Posun od demokratickeho k romantickému nacionalizmu, ktorý bol markantný najmä v nemeckom jazykovom prostredí, sprevádzala ideologická reštrukturalizácia, ktorej dôsledkom bola osobitá nacionalistická ideológia, spájajúca v sebe prvky rasizmu, nemeckého idealizmu, romantickej filozofie prírody, antisemitizmu a sekularizovaného náboženstva. Epocha reštaurácie nasledujúca po Viedenskom kongrese (1815), respektíve po revolučných rokoch 1848/49, ale predovšetkým postupný úpadok liberalizmu po zjednotení Nemecka roku 1870 túto ideologickú zmes pravidelne oživovali a prehlbovali. Rozmach sociálneho darvinizmu na konci 19. storočia jej napokon dodal charakteristický, agresívny nádych.

Vo svojej štúdií sa budem zaoberať ideológiou nemeckého rasizmu na príklade myšlienok Houstona Stewarta Chamberlaina, jedného z jej najvýznamnejších systematikov. Pokúsim sa rozlíšiť jednotlivé ideologické roviny jeho knihy *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts* (Základy 19. storočia, 1899) a definovať ich vzťah k rasovej teórii, ktorá je, nazdávam sa, ich spoločným menovateľom. Chamberlainov rasizmus bol súhrnom vyššie uvedených ideologických ingrediencií romantického nacionalizmu 19. a prvej polovice 20. storočia. Chamberlain sa nezaujímal iba o somatickú („telo“), ale aj o psychickú konštitúciu ľudských rás („duša“), ba dá sa povedať, že psychickým a kultúrnym momentom venoval vo svojej knihe oveľa väčší priestor než empiricko-somatickým analýzám. Napriek tomuto „kulturalistickému“ prístupu však zotrval na základných premisách rasistickej ideológie, zdôrazňujúc nerovnosť ľudských rás a odmietajúc ich miešanie. Chamberlainov kulturalistický rasizmus však nebol iba výrazom intelektuálnej krízy končiaceho sa 19. storočia, ktorá sa prejavovala medzi iným príklonom k „osvedčeným“ iracionalistickým koncepciám a ktorej sa nevyhol ani vedecky sa tváriaci dobový rasizmus. Kultúrne, a najmä náboženské zdroje boli jedným z jeho základných legitimačných prostriedkov. Vo svojej štúdií chcem preto poukázať na skutočnosť, že aj nemeckí rasisti – podobne ako hlásatelia etnickej exkluzivity vo všeobecnosti (Prentiss 2003) – podliehali mytologizácii.

Ak chceme porozumieť Chamberlainovmu kulturalistickému rasizmu, musíme ho analyzovať nástrojmi a metódami tzv. vied o kultúre. V nasledujúcom výklade teda nepôjde

rasizmu a rezervuje ho pre jeho krajana, saintsimonistu Victora Courteta. Courtet síce vychádzal z existencie rozdielnych ľudských rás, no na rozdiel od Gobineau a jeho nástupcov (ale i predchodcov, napríklad Edwarda Longa) hlásal potrebu ich *asimilácie* (Budil 2005: 27). Jedným zo zásadných kritérií ideológie moderného rasizmu je však práve otázka asimilácie, jej akceptovanie respektíve odmietanie. V tomto zmysle bol bezpochyby rasistom hlásateľ neasimilovateľnosti ľudských rás Gobineau, ale sotva vyslovený stúpenec asimilácie Courtet. Mimochodom, naznačuje to aj pôvodný kontext pojmu „asimilácia“, ktorý v období Francúzskej revolúcie vyjadroval požiadavku zrovnoprávnenia kolónií.

o tradičnú kritiku ideológií – či už v pozitivistickom alebo marxistickom zmysle –, ale o rekonštrukciu a interpretáciu istého *diskurzu*, ktorý sa neobmedzoval iba na reprezentantov „akademických“ rasových teórií. Tento prístup predstavuje voči tradičným koncepciám dejín ideí zásadný posun, pretože pomáha osvetliť skryté mechanizmy produkcie, a hlavne *reprodukcie* na prvý pohľad výlučne scientistických ideologických konštrukcií. Medzi kultúrne javy – kultúrou nazývam v tomto prípade tvorbu, to znamená šírenie a osvojovanie si „myslu“ (Conrad a Kessel 1998: 10) – zahŕňam „obsahy“ tradičných i moderných identifikačných mechanizmov, v danom prípade predovšetkým politizovaných náboženských synkretizmov a „svetonázorov“ 19. storočia.

V prvom kroku budem interpretovať Chamberlainovu rasovú teóriu, ktorú považujem za východiskový bod nábožensko-rasistického diskurzu prvej tretiny 20. storočia. Poukážem jednak na Chamberlainov príspevok k rozvoju „akademickej“ rasovej teórie, no najmä na jeho pokus legitimizovať vlastnú ideologickú konštrukciu kultúrnymi motívmi. Vychádzam pri tom z tézy, že kulturalizmus a etnicko-náboženský synkretizmus pomohli rozšíriť nemecký rasizmus v oveľa väčšej miere, než by to dokázali elitárske „akademické“ koncepcie.

V ďalšom kroku sa zameriam na ideologický vplyv Chamberlainovej teórie na generáciu nemecky píšucich rasistov, respektíve kritikov rasizmu, ktorých pôsobenie spadá do medzivojnového obdobia. Hneď na začiatku by som rád zdôraznil, že mojím zámerom nie je vyčerpávajúca rekonštrukcia vplyvu náboženského rasizmu na súčasníkov; nebudem sa v tomto zmysle zaoberať ani ideologickou *praxou*, to znamená mechanizmami ideologickej indoktrinácie. Zameriam sa výlučne na diskurzívne momenty, ktoré možno pokladať za paradigmatické pre proces *legitimácie* ideológie extrémneho rasizmu vo vyššie uvedenom zmysle odmietania asimilácie odlišných „rás“, a síce na príklade koncepcií Alfreda Rosenberga, Ludwiga Ferdinanda Claussa a Ericha Voegelina.

1. Houston Stewart Chamberlain

Rozsiahlejšia recepcia knihy *Essay sur l'inegalité des races humaines* (Esej o nerovnosti ľudských rás, 1855) z pera „zakladateľa“ moderného rasizmu Arthura de Gobineaua korešpondovala v Nemecku s nástupom darvinizmu v osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch 19. storočia. Zásľuhu na popularizácii Gobineauovej teórie mal predovšetkým okruh stúpencov Richarda Wagnera, medzi ktorých patril aj jeho neskorší zať Houston Stewart Chamberlain (1855–1927). Chamberlain, ktorý sa narodil v Anglicku, vyrastal vo Francúzsku, študoval prírodné vedy vo Švajčiarsku a žil dlhé roky vo Viedni, publikoval roku 1899 dvojzväzkový opus magnum *Základy 19. storočia* (Field 1981). Chamberlain, hlásiaci sa k nemeckej kultúre, tu načrtáva univerzálne dejiny európskej civilizácie, ktorá je podľa neho „germánsko-keltsko-slovanským“ výtvorom.

Päť zákonov „vzniku vznešených rás“, ktorými Chamberlain reagoval na Gobineauovu pesimistickú prognózu všeobecného rasového úpadku, údajného výsledku miešania rás, prezrádza silný vplyv darvinizmu. Najdôležitejším predpokladom je „vynikajúci materiál“, z ktorého treba presne cielenými, časovo ohraničenými krokmi „vyšľachtit“ *novú* rasu (Chamberlain 1899, 1: 277–285). Posun voči Gobineauovi je obrovský, umožňuje totiž špekulácie o revitalizácii „starnúcich“ rás. Chamberlain vskutku prevracia Gobineauove predstavy

naruby: „Normálny, zdravý vývin ľudstva neprebíha od rasovosti k bezrasovosti, ale práve naopak: od bezrasovosti k čoraz výraznejšie charakteristickej rase...“ (Chamberlain 1899, 1: 293). Rasa je „organická, živá bytosť“, je neustále v pohybe. Chamberlain preto reformuluje vzťah medzi rasou a národnou individualitou. Až národné spoločenstvo vytvára podmienky pre konštitúciu rasy.

Chamberlain sa však nechcel zmieriť so scientistickým vysvetlením „vzniku vznešených rás“. Nezaťažoval sa príliš (prírodou)vedeckou exaktnosťou, a spoliehal sa väčšmi na vlastnú intuíciu. Hlavnou charakteristikou ľudských rás podľa neho nemusel byť charakteristický a nemenný fenotyp, ale isté „duchovné“ kvality, manifestujúce sa v umení, vo filozofii, a predovšetkým v náboženstve.

Náboženstvo, presnejšie sekularizované kresťanstvo, patrilo od začiatku 19. storočia medzi hlavné legitimačné zdroje nemeckého nacionalizmu. Táto skutočnosť sa týka najmä koncepcie spoločnosti ako „telesnej idey“, vychádzajúcej zo stredovekého chápania cirkvi ako Kristovho tela či *corpus mysticum*. Už v ranom novoveku dochádzalo k sekularizácii „mystického tela“, jej podoby sa však v jednotlivých protonárodných spoločenstvách značne líšili (Kantorowicz 1990). V politicky rozdrobenom Nemecku, ktoré sa národne „prebudilo“ až počas protifrancúzskeho povstania začiatkom 19. storočia, sa tieto predstavy prelínali s Fichteho pseudokresťanský zdôvodňovanou náukou o „vyvolenosti“ Nemcov, ktorí sa údajne priamo podieľajú na božej transcencii (Brumlik 2000: 107–122).

Pre účely predkladanej štúdie je rozhodujúci fakt, že v priebehu sekularizácie sa spochybnila psycho-somatická komplementárnosť, príznačná pre koncepciu *corpus mysticum*, a jej miesto zaujala romantická „rozorvanosť“, nesúlad tela a duše, zdôrazňujúci negatívne aspekty romantického chápania prírody a ľudskej telesnosti – pudovosť a mechanicizmus.² Ak matéria, kedysi posväcovaná „duchom svätým“, nemá ustrnúť v negativizme, vyžaduje si opätovnú sakralizáciu – túžba po „jednote tela a duše“ sa však presúva z oblasti náboženstva do sféry sekularizovaných politických inštitúcií moderného národného štátu. Zatiaľ čo stredovekí teológovia definovali cirkev analogicky s jednotou božského a ľudského v „Kristovom tele“, ideológovia nemeckého nacionalizmu a rasizmu postulovali jednotu národného/rasového tela a duše (*Volksgeist/Rassenseele*) a jej narušenie zdôvodňovali – prinajmenšom posledne menovaní – „nevhodným“ miešaním rás.

Chamberlain celkom v duchu romantickej filozofie prírody odmieta jej abstraktné, mechanistické chápanie a nahrádza ho „celostnými“ koncepciami. Princíp „mechanizmu“ – myslí sa tým aj biologizmus – podľa neho neponúka uspokojivé vysvetlenie prírody, pretože človek, súčasť prírody, v sebe pociťuje „božský princíp“, ktorý projektuje navonok, čím *mení* povahu sveta i prírody (Chamberlain 1899, 2: 913–937). Skutočnosť, že Chamberlain sa vzdal racionalizmu prírodných vied v prospech romantického mysticismu, mala závažné dôsledky pre jeho rasovú teóriu. „Čistá“ rasa predstavuje „jednotu tela a duše“ (*Gestalt*) a chráni jednotlivca súčasne pred hrozbami archaickej pudovosti i moderných abstrakcií, ktoré redukovávajú prírodu na jeden z jej aspektov. Chamberlain síce nezavrhuje miešanie rás ako také, ale zásadným spôsobom ho obmedzuje – isté „zmesi“ navyše vôbec neprichádzajú do úvahy. Iba rasovo „čistí“ jedinci dokážu súčasne nadviazať kontakt s absolútnom a „zúšľachťovať“

2 O romantickom pojme prírody pozri Marquard (1987).

vlastnú telesnosť – na rozdiel od potomkov stredomorského a blízkovýchodného „rasového chaosu“, v ktorých telesnosť potláča všetky duševné kvality. Typickými predstaviteľmi rasovo zmiešaných „bastardov“ boli podľa Chamberlaina katolícka cirkev a Židia.

Ideológia rasizmu hierarchizujú národný kolektív a vylučujú z neho vonkajších i vnútorných „nepriateľov“. Chamberlain svoj politický program zúžil na etnické náboženstvo, ktoré mu splývalo s rasizmom.³ Tento moment sa zreteľne prejavuje v posudzovaní náboženstva a „rasy“ starých Izraelitov, kde *bíos* a *cultus* údajne tvorili nerozlučnú jednotu. Na rozdiel od Benjamína Disraeliho, ktorý pomáhal v 19. storočí šíriť predstavu „židovskej rasy“⁴, sa však antisemita Chamberlain usiloval uzurpovať toto „cenné dedičstvo“ pre Germánov či „Árijcov“. Židia sa podľa neho prehršili proti zákonom „vzniku vznešených rás“, pretože proroci pomiešali „morálne a fyzicky odlišné typy“ (Chamberlain 1899, I: 346). Výsledkom týchto procesov vraj bola charakteristická individualita „Žida“, ktorej dominujú túžba po svetovláde, hrubý materializmus a egoizmus.

Pri charakteristike antropologických typov „Germána“ a „Žida“ Chamberlain vychádzal zo z vulgarizovanej dilemy nemeckej idealistickej filozofie 19. storočia. Komplementárnosť oboch typov je nadmieru očividná a zodpovedá Chamberlainovmu ambivalentnému chápaniu prírody, ktoré som načrtol vyššie a ktoré je základom jeho rasovej teórie. Najdôležitejším atribútom nemeckého i židovského charakteru je podľa neho *vôľa* (hoci kantovec Chamberlain zdôrazňoval individualizmus, tento princíp sa zvrhol na oslavu individualizovaného kolektívu). No zatiaľ čo u Germánov si udržala idealistické konotácie a pomáhala im zachovať morálnu integritu, takže mohli projektovať svoje „božské vnútro“ do okolitého sveta a „stvárať“ (*gestalten*) vlastnú rasu, u Židov sa zvrhla na Schopenhauerov deštruktívny princíp ničím nekontrolovaného pudu, ktorý predstavuje hrozbu pre všetko „duchovné“. Tento protiklad mal vysvetľovať, prečo sa etnické náboženstvo v jednom prípade prejavuje pozitívne, v druhom negatívne: Zatiaľ čo Germánom „duša“ pomáha pestovať rasu, nemajú Židia na podobné atribúty nárok, naopak, musia pykať za svoj „dedičný hriech“ – „nevhodné“ rasové miešanie.

³ Protestant Chamberlain sa síce nadchýňa kresťanstvom, nemá však, pochopiteľne, na mysli inštitucionalizovanú cirkev, ale náuku o „vnútornom obrátení“, ktoré individualizovanému kolektívu údajne pomáha získať bezprostredný kontakt s absolútnom. Chamberlain navyše podmieňuje toto „nemecké“ kresťanstvo rasistickou ideológiou. Vyhlasuje Krista za „Árijca“, ktorý údajne hlásal heroickú morálku: „Ak nastavujem bezočivému bitkárovi líce, nerobím to kvôli nemu; ak milujem svojho nepriateľa a preukazujem mu dobré skutky, nerobím to kvôli nemu. Po obrátení vôle inak nemôžem, preto to robím. Starý zákon: oko za oko, zub za zub predstavuje rovnako prirodzený reflex ako ten, ktorý sa prejavuje pri podráždení nervov už nejaký čas mŕtvej žaby“ (Chamberlain 1899, I: 205–206). „Arizáciou“ kresťanstva v Nemecku v 19. a na začiatku 20. storočia sa zaoberá Fenske (2005).

⁴ Glasman (2003) poukazuje na skutočnosť, že Disraeliho predstavy vychádzali z domácich, britských zdrojov.

2. Recepčia Chamberlainovej rasovej teórie v medzivojnovom Nemecku

Houston Stewart Chamberlain sa v priebehu prvých desaťročí 20. storočia stal „klasikom“ vzdelaných i menej vzdelaných meštianskych vrstiev v celej Európe.⁵ Najväčší vplyv však mal, pochopiteľne, v nemeckej jazykovej oblasti. Predstava, že národ je výsledkom „vhodného“ rasového miešania, ovplyvnila nové klasifikácie rás v medzivojnovom období. Je príznačné, že tieto klasifikácie sa v Nemecku, ktoré malo relatívne málo skúseností s kolonializmom, týkali predovšetkým európskych a – vzhľadom na paradigmu odlišnosti, ktorú v Nemecku stelesňovali pôvodne nábožensky stereotypizovaní Židia – blízkovýchodných populácií. „Árijský mýtus“, ktorý sa v Európe udomáčňoval od konca 18. storočia a ktorý bol výrazom znovuoživených západných fantázií o Oriente, v medzivojnovom období ustupoval novším teóriám o „nordickej“ rase.⁶ Súčasne s nimi sa naplno rozvinul charakteristický nemecký variant orientalizmu, ktorý zjednotil predstavy o odlišnosti, zahŕňajúce predovšetkým blízkovýchodných „Semitov“.

2.1. Alfred Rosenberg

Ideológ nacistickej strany NSDAP Alfred Rosenberg (1893–1946) rozpracoval Chamberlainov „kulturalistický“ a náboženský rasizmus v knihe *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (Mýtus 20. storočia, 1930), ktorej radikalizmus výrazne prevyšuje svojho predchodcu. Rosenberg v podstate prevzal Chamberlainovu argumentáciu a aplikoval ju na situáciu v Nemecku po prvej svetovej vojne. Odstránil zvyšky Chamberlainovej liberálnej a kresťanskej rétoriky v prospech „náboženstva krvi“, ktorého „teológiu“ vcelku dôsledne odvodzoval z Fichteho filozofie náboženstva. „Neskazená“ krv dodáva svojmu nositeľovi takmer telepatické schopnosti a umožňuje mu bezprostredný kontak s transcendentnom.⁷

Rosenberg sa prakticky nevenuje opisu rasových fenotypov – tieto sú redukované na naivné estetické protiklady svetlý/tmavý, štíhly/územčistý atď. – a namiesto nich si všíma umelecké nadanie, mystické vlohy či predstavy o nesmrteľnosti rasistického dualizmu „nordický“/„semitský“, ktorý mu splýva s protikladom nemecký/židovský. Pokladá národ za konglomerát rozličných európskych rás, tieto však podliehajú „rasovej dominante“, „nordickej krvi“. Tento „spojovací článok“ stvára predovšetkým nemecký národ, ale aj jeho „menejcenné“ súčasti: „Nemecké je nordické a pôsobilo kultúrne a typotvorne aj na vestickú, dinársku a osticko-baltskú rasu“ (Rosenberg 1940: 576). „Nordická krv“ si žiada istý *typ*, ktorého základom je u „čistej“ rasy jednota tela a duše (*Gestalt*): „Táto rasa je však vonkajším obrazom duše, a duša vnútrajškom rasy“ (Rosenberg 1940: 529).

Inak je to v prípade „bastardizovaných“ rás, teda produktov „nevhodného“ miešania –nacistický ideológ pripúšťa dokonca možnosť „duchovnej bastardizácie“, ku ktorej údaj-

⁵ *Základy 19. storočia* vyšli už pred prvou svetovou vojnou napríklad i v českom preklade a nachýľali aj pacifistov ako bol L. N. Tolstoj.

⁶ Táto transformácia vychádzala z poznatkov vied o germánskom staroveku, ktoré situovali pravlast' Germánov do Škandinávie (See 1994). O „árijskom mýte“ pozri Poliakov (1977).

⁷ O Fichteho protizidovsky motivovanej náboženskej filozofii pozri Brumlik (2000: 75–131).

ne dochádza bez fyzického kontaktu⁸ –, ktoré nemajú nijakú dušu. Topos bastardizácie (*Rassenschande*) a jej následkov sa týka najmä historických partii Rosenbergovej knihy, predovšetkým opisov stredomorského antického sveta. Zánik starovekých kultúr odvodzuje zo „zmiešaného rasového manželstva“, ktoré podkopalo základy patriarchálnych rasových kultúr starého Grécka a Ríma. Paradigmou bastardizácie je však „židovská antirasa“, ktorá nemá umelecké vlohy, neverí v nesmrteľnosť duše a jej jediným cieľom je svetovláda a „rozklad“ rasových štátov budúcnosti – na čele s „nordickým“ Nemeckom. Obrana pred bastardizáciou preto predstavuje jednu z nadchádzajúcich úloh nemeckej politiky.⁹

2.2. Ludwig Ferdinand Clauss

Nové rasové klasifikácie, na ktoré sa odvolával Alfred Rosenberg, v medzivojnovom Nemecku popularizovali najmä antropológ Hans Friedrich Karl Günther, ktorému sa však vzhľadom na tému štúdie nebudem venovať, a Ludwig Ferdinand Clauss (1892–1974), zakladateľ nového odboru „rasovej psychológie“. Clauss bol žiakom filozofa Edmunda Husserla a hlásateľom rasistického variantu psycho-somatického paralelizmu, známeho pod názvom „fyziognomika“ (Schmölders a Gilman 2000). Vo svojich početných spisoch sa venoval predovšetkým telesnému výrazu „rasovej duše“, pre ktorý používal „mystický“ znejúce nemecké pojmy *Gestalt* (jednota tela a duše) a *Leib* („zduchovené“ telo). Spočiatku dosť konvenčne oslavoval heroizmus „nordickej rasy“, neskôr s fotoaparátom v ruke precestoval Blízky Východ, kde v prestrojení za „nemeckého šejka“ skúmal takzvanú „púštnu (orientálnu)“ a „blízkovýchodnú (armenoidnú)“ rasu. V tridsiatych rokoch získal katedru na Berlínskej univerzite, počas druhej svetovej vojny však upadol do nemilosti nacistického režimu, zakázali mu publikovať a vylúčili ho zo strany. Bol dokonca upodozrievaný z „prehrešku proti krvi“ (*Rassenschande*), teda zo sexuálnych kontaktov so svojou židovskou asistentkou, ktorú ukrýval do konca vojny pred prenasledovaním (Weingart 1995).

Clauss bol zástancom takzvanej „mimickej metódy“, pomocou ktorej sa intuitívne vcíľoval do „ideí-stvárnení“ (*Gestalt-Ideen*) konkrétnych ľudí. Bol presvedčený, podobne ako Chamberlain, o jednote duše a tela, ktorú označoval rovnakým pojmom *Gestalt*. Jeho „rasová psychológia“ sa netýkala iba tela (*Leib*), ale aj, ba najmä duše: „Telo sa tu teda nahliada ‚zvnútra‘ a je chápané ako niečo, čoho tvar je podmienený tvarom duše“ (Clauss 1933: 117). Claussa zaujímalo vnútorné „prežívanie“, prejavujúce sa mimikou. Duša zasahuje do okolitého sveta a, podobne ako u Chamberlaina, stvárnjuje ho – a spolu s ním aj vlastné telo. „Keď dve duše napĺňa rovnaký štýl prežívania a keď pristupujú k svetu s rovnakou mimikou, hovoríme, že majú rovnaký povahový ráz a rovnakú rasu“ (Clauss 1939: 16). Clauss možno nebol fanatickým rasovým ideológom, no napriek tomu požadoval, aby „duša s istým štýlom prežívania“ mala zodpovedajúce „telesné javisko“: „Štýl tela a jeho výrazových prostried-

⁸ Tento topos sa objavuje napríklad už v rasisitickom a sexistickom spise Otta Weiningera *Geschlecht und Charakter* (Pohlavie a charakter, 1902), ktorý takisto vychádzal z Chamberlainovej rasovej teórie.

⁹ Rosenberg mal na rozdiel od väčšiny iných „teoretikov“ nemeckého rasizmu možnosť realizovať svoje predstavy aj politicky, pravda, s malým úspechom (Piper 2005).

kov musí byť totožný s výrazovým štýlom a prežívaním duše“ (Claus 1933: 135). Inými slovami, nie každá duša je vhodná pre konkrétne telo – v takýchto prípadoch Claus hovorí o „zlomenom výraze“, ktorý chce liečiť „psychológiou rasovo zmiešaných štýlov“. Takýto štýl človek dostáva do vienka, na rozdiel od výrazu, ktorý získava v prostredí, kde žije. Hlavným problémom Clausovej terapie je otázka, ako zosúladiť prevládajúci „výraz prežívania“ so zodpovedajúcim „rasovým štýlom“. Skutočnosť, že Claus nerezignoval na hlavnú premisu rasistickej ideológie, nezlučiteľnosť niektorých ľudských rás, potvrdzuje poznámka, že nie každý výraz je vhodný pre „ľubovoľne zmiešané rasy“ (Claus 1933: 156).

Ľudské rasy totiž nie sú ani u tohto netradičného, „idealistického“ rasistu rovnocenné. Dokonca ani Germáni nemajú rovnaké rasové zloženie. Ich kultúru a tvorivosť „rasovo podmieňuje spojenie nordického a fälskeho štýlu“, ktorý takpovediac „uzemňuje“ nordický idealizmus (Claus 1939: 62). To však neznamená, že Germáni (teda predovšetkým Nemci) smú pokračovať v asimilácii donekonečna. Chamberlainove rasové zákony pôsobia aj u Clausa ako akési memento: V prípade, že sa Germáni nebudú brániť prieniku cudzích prvkov, ich *Gestalt* sa rozpadne a jej jednotlivé čiastky si prestanú rozumieť. Claus vidí úlohu svojej „rasovej psychológie“ medzi iným v odkrývaní hraníc, „ktoré nijaký národ, nijaké pokrvné a kultúrne spoločenstvo nesmie prekročiť, ak sa nechce samo zničiť“ (Claus 1939: 63).

Vplyv náboženských predsudkov na Clausov variant rasizmu sa mimoriadne plasticky prejavuje v jeho opise blízkovýchodných rás. Zatiaľ čo „výkonný človek“ severnej Európy údajne žije v harmónii s vlastným telom, „človek zjavenia“ a „vykupiteľský človek“ Blízkeho Východu stelesňujú rozorvanosť, ktorú Claus inak diagnostikuje iba u „rasovo zmiešaných štýlov“. Videli sme, že Chamberlain stotožňoval antropológiu Židov a „Semitov“ so Schopenhauerovou vôľou-pudom; Claus sa snaží túto „anomáliu“ odvodiť z monoteizmu. Nezvládnutá pudovosť je – podobne ako v prípade Nietzscheho kritiky náboženstva – daň za jednostrannú askézu, ktorá v podmienkach asimilácie údajne zvykne zmeniť náboj: „Všetky hodnoty, od ktorých odpadli, obrátia v pravý opak: Namiesto posväcovania znesväcujú, namiesto prekonania tela zavádzajú jeho kult, namiesto zduchovnenia prepadajú materializmu...“ (Claus 1933: 98). Po všetkom, čo sme uviedli v predchádzajúcich odsekoch, je zrejmé, o kom je reč. Claus však pre istotu upresňuje: Na Západe sa to týka tamojších Židov.¹⁰

2.3. Erich Voegelin

Jeden z prvých pokusov o teoretickú analýzu západného, a zvlášť nemeckého, rasizmu predstavuje štúdia katolíckeho filozofa Ericha Voegelina (1901–1985) *Rasse und Staat* (Rasa a štát, 1933). Voegelin, ktorý neskôr emigroval do USA, kde vytvoril monumentálne dielo *Order and History* (Poriadok a dejiny, 1956–1987), pristupoval vo svojej ranej práci k problematike rasizmu spôsobom, ktorý stál až donedávna na okraji vedeckého záujmu. Voegelinom inšpirovaná „náboženská politológia“ nám dnes opäť umožňuje tematizovať javy, ktoré sa týkajú kultúrnych vplyvov na vývin rasových teórií. Metóda a premisy tejto „náboženskej politológie“ však súčasne potvrdzujú jej previazanosť s predmetom výskumu –

¹⁰ Vzťah k spomínanej židovskej asistentke patrí do iného kontextu – podobne ako skutočnosť, že Claus konvertoval po druhej svetovej vojne na islam.

v tomto prípade s dejinami „kulturalistického“ rasizmu, ktoré sme sledovali na príklade niektorých jeho prominentných predstaviteľov.

Voegelin v prvom rade striktno rozlišuje medzi „materialistickým“, teda prírodovedecky sa tváriacim rasizmom a rasizmom niektorých nemeckých autorov, ktorí podľa neho zohľadňovali „ducha a dušu“. Napríklad o „náboženstve krvi“ Alfreda Rosenberga sa u Voegelina dočítame: „Hovorí sa tu o zážitku ‚súladu tela, duše a ducha‘, ktorý je ‚symbolizovaný‘ vo vedomí ‚krvi‘. Samo politické hnutie [NSDAP, M. S.] rozvíja ideu jednoty človeka ako celistvej bytosti, ktorú starší teoretici rasy stále rozhodne odmietajú. Pripadá mi ako potešujúce znamenie, že prekonané zvyšky darvinistickej teórie časom miznú aj z teórie o rasách“ (Voegelin 1933: 15–16). Vzhľadom na závislosť nacistického ideológa na Chamberlainovej, darvinizmom inšpirovanej rasovej teórii ide vskutku o dosť nečakané konštatovanie. No práve problematika „jednoty tela a duše“ predstavuje najdôležitejší moment, ktorý spájal katolíka Voegelina so sekularizovanými protestantmi Chamberlainom a Rosenbergom. Toto dnes už málo zrozumiteľné heslo totiž signalizuje polemiku s moderným materializmom a racionalizmom, ktorá sa odohráva na poli prírodovedecky sa tváriacich rasových teórií.

Voegelin polemizuje vo svojej štúdii i s dobovou filozofickou antropológiou, ktorej reprezentanti (napríklad Max Scheler) údajne stále neprekonali „rozpoltenosť“ moderného človeka na duchovnú a telesnú sféru. Riešenie v podobe teórie „sublimácie“ raného Voegelina neuspokojuje – akiste aj kvôli jej psychoanalytickým konotáciám. Oslovuje ho skôr „rasová psychológia“ L. F. Claussa, konkrétne jeho koncepcia psycho-somatického paralelizmu: „Duch [...] sa neusadzuje v matérii ako niečo nemeniteľné, ale vytvára sa v procese tvorby vlastného tela [...]. Spôsob, akým sa prejavuje v tele, je viditeľne stvárnovaný duchovnými kvalitami fyziognómie a mimikou“ (Voegelin 1933: 33). Ukázali sme, že práve podobné predstavy sprevádzali – spolu s darvinizmom – Chamberlainovo úsilie reformulovať pesimistickú Gobineauovu rasovú teóriu v zmysle „šľachtenia“/„stvárnovania“ nových rás. Voegelin tieto komplikované súvislosti medzi darvinizmom a sekularizáciou tradičných ekzistologických predstáv asi nevidel. Aj preto komentuje uvedený posun nasledujúcimi slovami: „[...] Gobineauov pesimizmus teoreticky podmieňuje predpoklad rasy ako nemeniteľného prírodného javu a všetky neskoršie materialistické [!] rasové teórie obsahujú rovnaký prvok fatalizmu“ (Voegelin 1933: 178 [poz.]).

Rozhodujúce však je, že Voegelin si vôbec nevšimá skutočnosť, že všetci ním uprednostňovaní „kulturalistickí“ rasisti hlásali zásadnú nemožnosť rasovej asimilácie (odhliadnuc od „vhodného“ a krátkodobého miešania rás v duchu Chamberlainových zákonov). Rovnako neberie na vedomie, že dokonca ani Clauss nebol ochotný uznať rovnocennosť ľudských rás, nehovoriac o možnosti ich bezpodmienečnej asimilácie. Boj proti „materializmu“ zaslepil raného Voegelina natoľko, že prehliadol „sebazbožňujúce“ tendencie synkretických náboženských prúdov konca 19. a prvej polovice 20. storočia, medzi ktoré sa zaraďujú aj vyššie analyzované rasové teórie.¹¹

¹¹ To je azda jedna z príčin, prečo sa Voegelin k svojmu ranému dielu veľmi nehlásil. Práve spomínané tendencie „sebazbožnenia“ povýšil neskôr na univerzálny princíp „gnostickej vzbury“ proti tradičným formám spoločenského usporiadania (Voegelin 2000).

V našich súvislostiach je príznačný taktiež fakt, že Voegelinovi spôsobovala problémy pseudonáboženská legitímácia antisemitizmu u Chamberlaina a jeho nástupcov.¹² Voegelin sa vyhýba odpovedi na otázku, prečo sú objektom nenávisť nemeckých rasistov práve Židia: „Národy [!] sú neredukovateľné jednotky dejín a otázku, *prečo* sú niektoré z nich duševne spriaznené a iné sa nenávidia, si asi nesmieme klásť“ (Voegelin 1933: 182). Voegelin však napriek tomu špekuluje o dôvodoch protizidovskej nenávisť, opierajúc sa o antisemitské kliše ekonomického „vykorisťovania“ a údajného etnického vymedzovania zo strany Židov, pričom nerozlišuje medzi asimilantmi a sionistami. Nenávisť voči nim vyplýva podľa neho jednak zo skúsenosti „bezprostredného osobného hospodárskeho poškodzovania Židmi“ a jednak z „dejinnej skutočnosti... že oni sami sú partikulárnym spoločenstvom [s univerzalistickými nárokmi, M. S.], možno najintenzívnejším v celých dejinách, že celé zvyšné ľudstvo pokladajú za protivníka“ a že tento nárok hlásajú „s niekedy až nepravdepodobnou naivitou“ (Voegelin 1933: 186). Etnicitu údajne dokáže oslabiť iba kresťanstvo a paradigmatickým príkladom tohto procesu bolo kresťanské „prekonanie“ judaizmu. Inými slovami, Voegelin kladie veľký podiel viny na vzniku a rozšírení antisemitizmu samým Židom. Je príznačné, že vo svojich neskorších dielach sa už k problematike antisemitizmu nevyjadroval.

Záver

Na záver je potrebné zaradiť analyzované rasové koncepcie do širších súvislostí. Rasisti sa, podobne ako iní ideológovia, usilovali a usilujú dodať svojim myšlienkam aureolu „večných“, či aspoň nemeniteľných právd. Je preto pochopiteľné, že využívajú aj iné než vedecké legitimačné stratégie. Atmosféra v Európe konca 19. a prvej polovice 20. storočia, charakterizovaná úpadkom liberalizmu a nárastom iracionalizmu, vytvorila vhodnú pôdu pre rozvoj ideologických alternatív, v ktorých rámci sa pohybovali aj zástancovia a hlásatelia synkretických pseudonáboženských prúdov v dobovom politickom myslení. Vplyvná časť nemeckých rasových teoretikov na čele s Houstonom Stewartom Chamberlainom sa ani netajila sklonmi k mytologizovaniu. Ideologický konglomerát – romantická filozofia prírody, sociálny darvinizmus, sekularizovaný protestantizmus a antisemitizmus –, ktorého syntézu Chamberlain ponúkal v knihe *Základy 19. storočia*, mal v krízami zmietanom medzivojnovom Nemecku veľkú odozvu. Príklad nacistického ideológa Alfreda Rosenberga ukazuje, že náboženský rasizmus v Chamberlainovom duchu sa za istých okolností môže rozvinúť na dôsledný pokus o ideologickú kanonizáciu. Veda sa tu stáva nástrojom kulturalistickej mytológie. Prípad „rasového psychológa“ Ludwiga Ferdinanda Claussa je zaujímavý tým, že náboženské – či „duchovné“ – momenty majú uňho takpovediac dopĺňať vedecké nástroje a teorémy, „rozširovať“ horizont vedy. No diskurz náboženského rasizmu bol v prvej polovici 20. storočia kontaminovaný ideológiou „nerovnosti rás“, ktorú – napriek niektorým náznakom – ani Clauss neodokázal celkom prekonať. Útechou mu môže byť skutočnosť, že nebol sám: Katolícky politológ Erich Voegelin takisto podľahol zdaniu neideologickosti nábo-

¹² Len na okraj poznamenávam, že antisemitizmus – hoci zväčša nie v rasistickej verzii – bol dôležitou súčasťou ideológie moderného katolicizmu.

ženského rasizmu. Jeho rozlišovanie medzi scientistickým a „duchovným“ rasizmom bolo poplatné diskurzívnej formácii, ktorú kritizoval.

Literatúra

- Banton, M.; Miles, R. 1996. „Racism.“ In E. Cashmore (ed.). *Dictionary of Race and Ethnic Relations*. London/New York, s. 308–312.
- Brumlik, M. 2000. *Deutscher Geist und Judenhass. Das Verhältnis des philosophischen Idealismus zum Judentum*. München.
- Budil, I. T. 2005. „Historické proměny rasové teorie a ideologie.“ In I. T. Budil, V. Blažek, V. Sládek (ed.). *Dějiny, rasa a kultura*. Plzeň, s. 5–32.
- Clauß, L. F. 1939. *Die nordische Seele. Einführung in die Rassenseelenkunde*. München/Berlin.
- Clauß, L. F. 1933. *Rasse und Seele. Eine Einführung in den Sinn der leiblichen Gestalt*. München.
- Conrad, Ch.; Kessel, M. 1998. „Blickwechsel: Moderne, Kultur, Geschichte.“ In *Kultur & Geschichte. Neue Einblicke in eine alte Beziehung*. Stuttgart, s. 9–40.
- Fenske, W. 2005. *Wie Jesus zum Arier wurde. Auswirkungen der Entjudaisierung Christi im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts*. Darmstadt.
- Field, G. G. 1981. *Evangelist of Race. The Germanic Vision of Houston Stewart Chamberlain*. New York.
- Frederickson, G. M. 2003. *Rasismus. Stručná historie*. Praha.
- Glassman, B. 2003. Benjamin Disraeli. *The Fabricated Jew in Myth and Memory*. New York: Lanham.
- Chamberlain, H. S. 1990. *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts, 2 zv.* München.
- Kantorowicz, E. H. *Die zwei Körper des Königs. Eine Studie zur politischen Theologie des Mittelalters*. München.
- Marquard, O. 1987. *Transzendentaler Idealismus. Naturphilosophie. Psychoanalyse*. Köln.
- Piper, E. 2005. *Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe*. München.
- Poliakov, L. 1977. *Der arische Mythos*. Wien.
- Prentiss, C. R. (ed.) 2003. *Religion and the Creation of Race and Ethnicity. An Introduction*. New York.
- Rosenberg, A. 1940. *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltungskämpfe unserer Zeit*. München.
- See, von K. 1994. *Barbar, Germane, Arier. Die Suche nach der Identität der Deutschen*. Heidelberg.
- Schmölders, C.; Gilman, S. L. (ed.) 2000. *Gesichter der Weimarer Republik. Eine physiognomische Kulturgeschichte*. Köln.
- Voegelin, E. 1933. *Rasse und Staat*. Göttingen.
- Voegelin, E. 2000. *Nová věda o politice*. Brno.
- Weingart, P. 1995. *Doppelleben. Ludwig Ferdinand Clauß. Zwischen Rassenforschung und Widerstand*. Frankfurt a. M.

Autor

Miloslav Szabó pôsobí od roku 2007 v Centru pro výzkum antisemitismu na TU Berlin. Vystudoval histórii a germanistiku na FiF UK v Bratislavě, doktorát (PhD.) získal na FSV UK v Praze. Odborně se věnuje především problematice nacionalismu, rasismu a antisemitismu.

Kontakt: mszabo@inmail.sk